

Η αξιοποίηση των πηγών της Ιστορίας

Μελέτη περίπτωσης: Η Συνθήκη της Λωζάννης: η ανταλλαγή των πληθυσμών

Τρόπος αξιολόγησης του μαθήματος

Αρχικά, υπενθυμίζουμε τον τρόπο αξιολόγησης του μαθήματος της Ιστορίας Γ' Λυκείου / Ομάδα Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών, όπως καθορίστηκε στο ΦΕΚ.

Η Ιστορία της Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών στη Γ' τάξη Ημερησίου Γενικού Λυκείου και στη Γ' και Δ' τάξη Εσπερινού Γενικού Λυκείου εξετάζεται με συνδυασμό ερωτήσεων, οι οποίες ταξινομούνται σε δύο (2) ομάδες. α) Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται δύο θέματα που μπορούν να αναλύονται σε ερωτήσεις με τις οποίες ελέγχονται οι ιστορικές γνώσεις των μαθητών (ιστορικές έννοιες, ιστορικά γεγονότα, χρονολογίες, δράση ιστορικών προσώπων, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά φαινόμενα, κ.τ.λ.) και η κατανόησή τους. β) Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται δύο (2) τουλάχιστον θέματα που απαιτούν σύνθεση ιστορικών γνώσεων και κριτική ικανότητα (αξιολογήσεις ιστορικών γεγονότων ή ιστορικών προσώπων, ανάλυση αιτιών ή συνθηκών που συντέλεσαν στη διαμόρφωση και εξέλιξη σημαντικών ιστορικών φαινομένων κ.τ.λ.). Στην περίπτωση αυτή μπορούν να χρησιμοποιούνται και ερωτήσεις επεξεργασίας ιστορικού υλικού, το οποίο δίνεται στους μαθητές σε φωτοτυπία. Το υλικό αυτό αφορά γραπτές ιστορικές πηγές, εικαστικά έργα, χάρτες, διαγράμματα κ.τ.λ. που χρησιμοποιούνται ως αποδεικτικά στοιχεία ή ως μέσα άντλησης στοιχείων για την εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων. Η βαθμολογία κατανέμεται κατά 50% σε καθεμία από τις ομάδες αυτές. Η κατανομή της βαθμολογίας στις ερωτήσεις κάθε ομάδας, μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με το βαθμό δυσκολίας σε καθεμία από αυτές, η οποία καθορίζεται κατά τη διατύπωση των θεμάτων και ανακοινώνεται στους μαθητές γραπτώς.

[ΦΕΚ 5 Ιουλίου 2019 ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Αρ. Φύλλου 2881.

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ Αριθμ. 107268/Δ2. Τροποποίηση της 71388/Δ2/08-05-2019 Υπουργικής Απόφασης (Β' 1674) ως προς τον χαρακτηρισμό, τους κλάδους και τον τρόπο εξέτασης των διδασκομένων μαθημάτων]

Ο τρόπος αξιολόγησης του μαθήματος της Ιστορίας θέτει ως μέλημα της διδασκαλίας την επεξεργασία και την αξιοποίηση πληροφοριακού υλικού, που αφορά το ιστορικό παρελθόν. Φέρει έτσι ενώπιον της ιστορικής έρευνας καθηγητές και μαθητές, γεγονός που προϋποθέτει ουσιαστικές θεωρητικές γνώσεις της επιστήμης της Ιστορίας και μεθοδολογική κατάρτιση με αίτημα το αποτέλεσμα να διαθέτει επιστημονικό κύρος συγκρότησης. Δυστυχώς και οι θεωρητικές γνώσεις

απουσιάζουν από την επεξεργασία των πηγών αλλά και η επιστημονική μεθοδολογία. Αυτό που σήμερα αξιολογείται από την επεξεργασία των πηγών της ιστορίας είναι η επιτυχής συρραφή πληροφοριών, ενίοτε πληθωριστικών σε λεπτομέρειες, που καταπονούν τους εξεταζόμενους και, που, σε καμία περίπτωση, δεν αφήνουν ουσιαστικό περιθώριο αξιοποίησης της κρίσης τους. Η κρίση περιορίζεται στην κατανόηση της ερώτησης και στον συνδυασμό των πληροφοριών με τις «παπαγαλισμένες» γνώσεις τους.

Ωστόσο, οι θεωρητικές γνώσεις της επιστήμης της Ιστορίας είναι απαραίτητες για τους αξιολογητές και τους αξιολογούμενους.

Η αξιοποίηση των πηγών στη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας

Προσδιορισμός του όρου *ιστορική πηγή* και η *αλήθεια* στην Ιστορία

Πολλοί θεωρητικοί της Ιστορίας προσδιόρισαν την *ιστορική πηγή* με τον όρο *τεκμήριο*. Ωστόσο, το τεκμήριο προϋποθέτει τη βάσανο της κριτικής αξιολόγησης, προϋποθέτει την κριτική διαδικασία, υφίσταται μετά από την έρευνα και την επιλογή πληροφοριών βάσει κριτηρίων. Επομένως, ο ιστορικός-ερευνητής είναι αναγκαίο να καθορίσει κάθε φορά τι θεωρεί τεκμήριο και τι απορρίπτει από το ανεπεξέργαστο σύνολο των πληροφοριών που διαθέτει.

Οι Ch. V. Langlois και Ch. Seignobos με την αφοριστικού χαρακτήρα ομολογία τους «δεν υπάρχουν τεκμήρια, δεν υπάρχει Ιστορία»¹, εμμέσως πλην σαφώς, ταύτισαν τα τεκμήρια με τις πηγές της Ιστορίας. Το ίδιο νόημα έδωσε και ο L. Febvre, όταν έγραφε ότι «η Ιστορία γίνεται, πιθανότατα, με γραπτά τεκμήρια. Όταν υπάρχουν τέτοια. Αλλά μπορεί να γίνει, οφείλει να γίνει, χωρίς τα γραπτά τεκμήρια όταν αυτά δεν υπάρχουν καθόλου»². Κατά τον ίδιο τρόπο και ο J. Le Goff ταυτίζει τον όρο *τεκμήρια* με τον όρο *πηγές της ιστορίας*, επισημαίνοντας ότι «πρέπει να κάνουμε... ιστορία στη βάση και των τεκμηρίων και της απουσίας τεκμηρίων» και διαπιστώνοντας ότι «η ιστορία έγινε επιστημονική πραγματοποιώντας την κριτική εκείνων των τεκμηρίων που αποκαλούμε πηγές»³.

Πάντως, για την επιστημονική νοηματοδότηση της *ιστορικής πηγής* είναι αναγκαία η διάκριση μεταξύ των *τεκμηρίων* και της *μνήμης*, όλου δηλαδή του πληροφοριακού υλικού -γραπτού και προφορικού- που έχουμε στη διάθεσή μας. Τα *τεκμήρια* αποτελούν το απόσταγμα της διήθησης των πληροφοριών που κουβαλά η *μνήμη* των ανθρώπων, το οποίο συγκροτεί την τεκμηριωμένη ιστορική γραφή. Είναι προφανές ότι η *μνήμη* εύκολα χειραγωγείται και ενίοτε εξυπηρετεί ατομικά ή συλλογικά συμφέροντα. Αντίθετα, η ιστορία-ιστοριογραφία μέσω των πηγών συμβάλλει στην αποκατάσταση των σφαλμάτων της μνήμης.

¹ Langlois Vh.V. & Seignobos Ch. (1902) 226-268

² Febvre L. (1933) 428

³ Le Goff J. (1998) 247-248

Εξαρχής θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως εν δυνάμει πηγές οποιοδήποτε στοιχείο παρέχει πληροφορίες για το παρελθόν. Ωστόσο, ό,τι σχετίζεται με το παρελθόν δεν αποτελεί εκ προοιμίου ιστορική πηγή, δεν είναι *τεκμήριο (documentum)*, είναι αρχικά ένα *κατάλοιπο (monumentum)*, το οποίο πρέπει να υποστεί προηγουμένως επεξεργασία ώστε να θεωρηθεί πηγή για την Ιστορία. Μέσω επεξεργασίας που είναι έργο ειδικών επιστημόνων τα *monumenta* μεταβάλλονται σε *documenta* και μπορεί να τεθούν σε χρήση από τους ερευνητές-ιστορικούς ως πηγές άντλησης πληροφοριών⁴.

Η ιστοριογραφία βασίζεται πρωτίστως στα τεκμήρια γιατί προσδοκά την *αλήθεια*, την οποία και υπηρετεί⁵. Ο αγώνας για την αλήθεια, αυτό δηλαδή που θα αποκαλούσαμε ορθότερα αμεροληψία του ιστορικού-ιστοριογράφου, δεν ταυτίζεται με την αντικειμενικότητα της ιστορικής γραφής⁶. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι κύριο αίτημα ήδη από την αρχαιότητα των ασχολούμενων με την ιστορία ήταν η αναζήτηση και η καταγραφή της αλήθειας. Αυτό επιχειρεί πρώτος ο Θουκυδίδης, όταν εξηγεί ότι «Για τα γεγονότα του πολέμου δεν θέλησα ν' αρκεστώ σε πληροφορίες του πρώτου τυχόντος ούτε στην προσωπική μου αντίληψη και μόνο, αλλά έκανα προσεκτική έρευνα και για τα γεγονότα στα οποία ήμουν παρών και για τα όσα μου ανέφεραν άλλοι»⁷. Την αλήθεια ως κύριο χαρακτηριστικό της ιστορίας θεωρεί ο Πολύβιος, όταν επισημαίνει ότι «Όπως ακριβώς, εάν χαθεί η όραση ενός ζώου, γίνεται άχρηστο τούτο στο σύνολό του, έτσι και αν από την ιστορία αφαιρέσουμε την αλήθεια, ό,τι απομένει δεν είναι παρά ένα διήγημα χωρίς ωφέλεια»⁸, αλλά και ο Κικέρων με τη ρητορική ερώτησή του «Ποιος αγνοεί πώς ο πρώτος νόμος της ιστορίας είναι να μην τολμά να λέει ψέματα; Έπειτα να τολμά να λέει όλα όσα είναι αλήθεια»⁹. Ο Λουκιανός, τέλος, σ' ένα δοκίμιο για τη μέθοδο ιστορικής συγγραφής, αν και δεν ήταν ιστοριογράφος, περιγράφει το πρότυπο του ιστορικού με τα ακόλουθα λόγια: «Τέτοιος λοιπόν θα πρέπει να είναι ο συγγραφέας (ο ιστορικός), δηλαδή άφοβος, υπεράνω χρημάτων, ελεύθερος, φίλος της ελευθερίας του λόγου και της αλήθειας, όπως ο θεατρικός συγγραφέας κωμωδιών ο οποίος λέει τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη, χωρίς να αποδίδει κάτι (σε κάποιον) από μίσος ή φιλία και χωρίς να δείχνει μικροψυχία ή συμπόνια ή ντροπή ή αμείλικτη διάθεση, να είναι δίκαιος, ευνοϊκά διατεθειμένος προς όλους γενικά μέχρι το σημείο να μην αποδώσει κάτι περισσότερο από αυτό που αρμόζει στη μία ή την άλλη πλευρά»¹⁰. Είναι προφανές ότι το πορτρέτο του ιστορικού-ιστοριογράφου κατά τον Λουκιανό χαρακτηρίζεται από την αμεροληψία. Η ιδιότητα, όμως, της αμεροληψίας δεν πρέπει να συγχέεται με την αντικειμενικότητα, πρόκειται για ιδιότητα η οποία δεν μπορεί να επιτευχθεί. Η υποκειμενικότητα

⁴ Μαστραπάς Α. (2003) 18

⁵ Για το πρόβλημα της ιστορικής αλήθειας βλ. Βέικος Θ. (1987) 220-234

⁶ Για την αντικειμενικότητα και τη μεροληπτικότητα στην ιστορία βλ. Βέικος Θ. (1987) 235-248· Le Goff J. (1998) 159-164

⁷ Θουκυδίδης I, 22

⁸ Πολύβιος I, 14, 6

⁹ Κικέρων, *De oratore* II, 62

¹⁰ Λουκιανός, *Πώς δεί ιστορίαν συγγράφειν* 41

στο ιστοριογραφικό έργο είναι αναπόφευκτη, η παρέμβαση του ιστορικού, και μόνο, στις πηγές αλλά και η επιλογή του υλικού, που θεωρεί κατάλληλο για την έρευνά του, αποτελούν στοιχεία αναίρεσης της αντικειμενικότητας.

Σκοπός του ιστοριογράφου-ερευνητή είναι η προσπάθεια ανίχνευσης κάθε πτυχής του παρελθόντος. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού βασίζεται στις πηγές, όποιες πηγές έχει στη διάθεσή του, δηλαδή οποιοδήποτε στοιχείο θα ήταν δυνατόν να του δώσει πληροφορίες για το παρελθόν. Οι πληροφορίες όμως είναι περιορισμένες, αποσπασματικές και φορτισμένες από την παρέμβαση των ανθρώπων που συνετέλεσαν εκούσια ή ακούσια στη διατήρησή τους. Επομένως, χρειάζεται να τεθούν αρχικά σε κριτική αξιολόγηση και περαιτέρω επιστημονική επεξεργασία, ώστε να αποτελέσουν τεκμηριωτικό υλικό για τη μελέτη του.

Η **αξιοποίηση του υλικού των πηγών** οριοθετεί τον ρόλο του ερευνητή-ιστορικού σε τέσσερα στάδια εργασίας: α) της αναζήτησης των πηγών, β) της κριτικής προσέγγισής τους, γ) της ερμηνείας του τεκμηριωτικού υλικού, που διαθέτει και δ) της παραγωγής ιστορικού λόγου, δηλαδή της δημιουργίας ιστορικού δοκιμίου. Τα δύο πρώτα στάδια αφορούν την ιστορική έρευνα, τα δύο επόμενα την ιστορική σύνθεση.

Η ιστοριογραφία συγκροτείται από γνωσιολογία, μεθοδολογία και ιδεολογία. Η ιστοριογραφία είναι προφανές ότι επηρεάζεται από τον τρόπο προσέγγισης της γνώσης από τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα και τις φιλοσοφικές θεωρίες, δημιουργώντας τις δικές «σχολές» της ιστορίας, οι οποίες προσεγγίζουν με διαφορετικό τρόπο τις πηγές της ιστορικής γνώσης και κατ' επέκταση συγκροτούν τη μεθοδολογία τους για την παραγωγή της ιστορικής γνώσης¹¹. Είναι ισχυρή, επίσης, η αντίληψη, και όχι εσφαλμένα, για την ιδεολογική και πολιτική αξιοποίηση της ιστορικής γνώσης. Η ιδεολογική λειτουργία της ιστορίας βέβαια είναι περισσότερο δυναμική έξω από το σχολείο, αν και το σχολικό εγχειρίδιο δεν είναι απαλλαγμένο από ιδεολογία.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία δεν απορρίπτει την *αφήγηση*, αντίθετα την θεωρεί μέρος της ιστορικής συγγραφής και της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας, συγχρόνως δεν απορρίπτει κανέναν απ' όλους τους άλλους τρόπους μελέτης και ανάλυσης του παρελθόντος. Σύμφωνα με την άποψη του F. Braudel η «ιστορία είναι το άθροισμα όλων των δυνατών ιστοριών, ένα σύνολο από τεχνικές και απόψεις του χτες, του σήμερα, του αύριο»¹². Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η σύγχρονη ιστοριογραφία συνδυάζει όλες τις ιστοριογραφικές τάσεις – θεωρίες και πρακτικές των ιστορικών σχολών – αρχής γενομένης το 19^ο αιώνα, από τη σχολή του *θετικισμού*, που είχε συμβαντολογική θεώρηση του παρελθόντος, μέχρι και τις ημέρες μας, που διερευνάται, μεταξύ των άλλων, η σχέση ανάμεσα στις μεθόδους της λογοτεχνικής κριτικής και της ιστορικής επιστήμης

¹¹ βλ. ενδεικτικά Thuillier G., Tulard J. (1993)· Iggers G. (1999)· Cannadine D. επιμ. (2007)· Αρώνη-Τσίχλη Κ. (2008)· Σεφεριάδης Σ. Ι., 2014

¹² Braudel F. (2001) 60-78

(σχολή του νέου ιστορικισμού)¹³.

Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να επισημανθούν κίνδυνοι που ελλοχεύουν από τις σύγχρονες «μεταμοντέρνες» ιστοριογραφικές αντιλήψεις, ιδιαίτερα, εάν αυτές βρουν πεδίο εφαρμογής στη σχολική πρακτική. Ο απόλυτος σχετικισμός των πηγών, που προβάλλουν οι θεράποντες των «μεταμοντέρνων» ιστοριογραφικών απόψεων, καταργεί ουσιαστικά τη διαφορετική αξία που έχουν οι πηγές ως εργαλεία προσέγγισης του παρελθόντος, ναρκοθετεί την κριτική τους προσέγγιση και την αξιολογική τους διάκριση. Δεν αποτελεί επιστημονικό εγχείρημα το αφήγημα που προήλθε από τη συρραφή πληροφοριών, χωρίς την προηγούμενη κριτική αξιολόγησή τους. Δεν θεωρούμε ορθό την υποκατάσταση της κριτικής των πηγών από τη διερεύνηση του μεθοδολογικού πλαισίου κάθε πηγής, με την προβαλλόμενη αιτιολόγηση ότι όλα τα κατάλοιπα του παρελθόντος έχουν την ίδια αξία, εφόσον είναι «προϊόντα κοινωνικών και λεκτικών πρακτικών»¹⁴.

Η επιδίωξη της ιστορικής αλήθειας, η οποία πρέπει να αποτελεί το προσδοκώμενο αγαθό των ιστοριογράφων, απεμπολείται εκ προοιμίου ως κάτι ανέφικτο. Έτσι, η προσέγγιση του παρελθόντος γίνεται ένα ερμηνευτικό διακύβευμα, το οποίο υπόκειται σε συνεχή αίρεση. Η κυριαρχία της αβεβαιότητας της ιστορικής γνώσης (!).

Επιδίωξη του ιστορικού-ερευνητή δεν μπορεί παρά να είναι η κατανόηση του παρόντος μέσα από την εμπειρία του παρελθόντος και μέχρι ενός σημείου η διαμόρφωση του μέλλοντος. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αποτελεί επιδίωξη η δημιουργία άποψης για το παρελθόν από τις εμπειρίες του παρόντος. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση της ιστορίας κρύβει κινδύνους ιστορικών αναχρονισμών, προβολής του παρόντος στο παρελθόν με εσφαλμένες ερμηνείες. Τα ιστορικά φαινόμενα έχουν κύρος όταν έχουμε τη δυνατότητα να τα ερμηνεύουμε με τα κριτήρια της εποχής που τα δημιούργησαν. Είναι προφανές πως ό,τι έχει σχέση με το παρελθόν είναι «αφηγηματοποιημένο». Εάν όμως η «αφηγηματοποίηση» δεν είναι επικυρωμένη με τα τεκμήρια της εποχής στην οποία αναφέρεται, τότε είναι ένα κείμενο που αφορά το παρόν και όχι το παρελθόν, ένα κείμενο που εξυπηρετεί σκοπιμότητες και πολιτικές ή άπτεται της λογοτεχνικής μυθοπλασίας. Οι διαφορετικές «αλήθειες» των ιστοριογράφων δεν αναιρούν την πραγματικότητα, ό,τι συνέβη αποτελεί γεγονός, ακόμα και αν είναι άγνωστο.

Επομένως, στο ερώτημα εάν υπάρχει ιστορική αλήθεια, η έρευνα των ιστορικών αποδεικνύει πως η ιστορία γράφεται με στόχο την αναζήτηση και την προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας. Ο Θουκυδίδης, ήδη τον 5ο αι. π.Χ., έδωσε την απάντηση, επισημαίνοντας ότι «Όσο για τους λόγους που διάφοροι είπαν είτε όταν σκόπευαν ν' αρχίσουν τον πόλεμο είτε αφού μπόηκαν πια σ' αυτόν, δύσκολο για μένα ήταν να συγκρατήσω στη μνήμη μου ίδια κι απαράλλαχτα τα ειπωμένα, τόσο εκείνα που ο ίδιος άκουσα όσο κι εκείνα που μου ανακοίνωσαν άλλοι από κάπου αλλού· όπως όμως νόμιζα πως ο καθένας τους θα μιλούσε προσφορότερα για τα κάθε φορά

¹³ Σχετικά με τις ιστοριογραφικές σχολές βλ. σημ. 11

¹⁴ Αγγελάκος Κ., Κόκκινος Γ. επιμ. (2004) 67-68

επίκαιρα ζητήματα, μένοντας όσο το δυνατό πιο κοντά στη γενική ιδέα του πραγματικά ειπωμένου, έτσι έγραψα τους λόγους. Τις πράξεις όμως που στη διάρκεια του πολέμου έγιναν, δεν έκρινα άξιο να τις γράψω βασισμένος στις πληροφορίες του πρώτου τυχόντα ούτε όπως νόμιζα, αλλά αφού ερεύνησα με κάθε δυνατή ακρίβεια για την καθεμιά, τόσο για κείνες που ο ίδιος ήμουν παρών όσο και για κείνες που μάθαινα από τους άλλους. Και η εξακρίβωση γινόταν δύσκολα, γιατί οι αυτόπτες μάρτυρες του κάθε περιστατικού δεν έλεγαν τα ίδια για το ίδιο, αλλά καθένας ανάλογα με τη συμπάθειά του για τη μία ή την άλλη μερίδα ή καταπώς θυμόταν...» (μτφρ. Α. Γεωργοπαπαδάκου)¹⁵. Το εγχείρημα αυτό καθιστά προφανή τη σημασία των πηγών αλλά και τη διαδικασία της αξιοποίησής τους. Αυτός πρωτίστως πρέπει να είναι ο στόχος όσων διδάσκουν το μάθημα της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, για την κατακύρωση της επιστημονικής υπόστασης του μαθήματος στη συνείδηση των μαθητών.

Η κατηγοριοποίηση των πηγών

Οι πηγές διακρίνονται σε *πρωτογενείς* και *δευτερογενείς*, με κριτήριο τη χρονική απόσταση, που έχουν από το αντικείμενο της έρευνας, και σε *άμεσες* και *έμμεσες* σχετικά με τη χρηστικότητά τους¹⁶. Πρόκειται για ορολογίες που χρήζουν ιδιαίτερης εξήγησης για την αποφυγή παρανοήσεων στην αξιοποίησή τους από τους ερευνητές αλλά και τους μαθητές.

Πρωτογενής είναι η σύγχρονη πηγή με την εποχή που ερευνά ο ιστορικός, ενώ *δευτερογενής* είναι εκείνη που δημιουργήθηκε μετά από την εποχή στην οποία αναφέρεται, στην πραγματικότητα πρόκειται για ερμηνεία ή για αναθεώρηση πληροφοριών προηγούμενων πηγών. Υπ' αυτή την έννοια το έργο του ιστορικού προσδιορίζεται κάθε φορά ως η προσπάθειά του να μετατρέψει το υλικό των πρωτογενών πηγών σε «νέο προϊόν». Οι δευτερογενείς πηγές, όπως οι ιστοριογραφικές μελέτες, τα απομνημονεύματα, οι αυτοβιογραφίες κ.ά., ουσιαστικά αποτελούν τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιείται όχι μόνο από τους ερευνητές-ιστορικούς, αλλά και από τους μη ειδικούς, το ευρύ κοινό, για τη γνώση μιας εποχής.

Άμεσες πηγές είναι όλα τα κατάλοιπα του παρελθόντος που κατασκευάστηκαν για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένους πρακτικούς σκοπούς μιας κοινωνίας, μιας εποχής. Σε αυτή την κατηγορία των πηγών εντάσσονται τα οικοδομήματα, τα αντικείμενα (εργαλεία, σκεύη, όπλα), τα έργα τέχνης, τα νομίσματα, οι σφραγίδες, οι επιγραφές και εν γένει ό,τι εύρημα παλαιότερων εποχών φέρει στο φως του ήλιου η ανασκαφική έρευνα. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται κατ' επέκταση και τα κείμενα-έγγραφα που γράφτηκαν για να υπηρετήσουν τις ανθρώπινες σχέσεις -δημόσιες και ιδιωτικές-, τέτοια είναι τα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, οι νόμοι, οι συνθήκες, οι επιστολές, οι πολιτικοί λόγοι, τα πρακτικά των συλλογικών πολιτειακών και πολιτικών σωμάτων, και κατά τους νεότερους χρόνους, οι εφημερίδες, τα περιοδικά, οι αφίσες κ.ά. Είναι προφανές ότι

¹⁵ Θουκυδίδης Ι, 22

¹⁶ Σχετικά με το θέμα της κατηγοριοποίησης των πηγών βλ. Μαστραπάς Α. (2003) 22-47

πρόκειται για κείμενα που σώθηκαν αυτούσια ως επιγραφές, χαραγμένες σε λίθινες ή πήλινες πινακίδες, σε μεταλλικά ελάσματα, ή γραμμένα σε παπύρους, περγαμινές και, κατά τους νεότερους χρόνους, σε χαρτί ή σε ηλεκτρονική μορφή. Αντίθετα, *έμμεσες* είναι οι πηγές εκείνες που δημιουργήθηκαν με κύριο στόχο να πληροφορήσουν για γεγονότα του παρελθόντος. Χαρακτηριστικό γνώρισμα τους είναι η διαμεσολάβηση ή ερμηνεία, η παρουσίαση μιας οπτικής σε σχέση με το γεγονός στο οποίο αναφέρονται, είτε αφορά το απώτερο είτε το κοντινό παρελθόν. Οι μύθοι, για παράδειγμα, οι παραδόσεις, τα ιστοριογραφικά κείμενα, τα απομνημονεύματα, οι «βίαι», ή, ακόμα και εκείνα τα έργα που, ενώ δεν έχουν ως κύριο στόχο την πληροφόρηση για το παρελθόν, ακούσια παρέχουν ειδήσεις γι' αυτό, όπως συμβαίνει με τα λογοτεχνικά έργα, τους ρητορικούς λόγους, τις πολιτικές πραγματείες, τα φιλοσοφικά πονήματα, τα περιηγητικού και γεωγραφικού περιεχομένου κείμενα κ.ά., ακόμη, στους νεότερους χρόνους, τις επιστημονικές μελέτες -στατιστικές, έρευνες φυσικών επιστημών κ.ά.- που χρησιμοποιούνται από τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς στην εξαγωγή συμπερασμάτων, τις κινηματογραφικές ταινίες, τα ιστοριογραφικά ντοκιμαντέρ, τα κινηματογραφικά επίκαιρα, τις φωτογραφίες κ.ά.

Η διάκριση αυτή σε άμεσες και έμμεσες πηγές δεν αποτελεί αυστηρά επιστημονικό κριτήριο, γιατί πολλές πηγές λειτουργούν κατά περίπτωση, άλλοτε ως άμεσες και άλλοτε ως έμμεσες πηγές πληροφόρησης. Ο ρόλος τους εξαρτάται από το αντικείμενο της έρευνας του ιστορικού. Τα υλικά κατάλοιπα μπορεί να παρέχουν άμεση πληροφόρηση για την εποχή που κατασκευάστηκαν, όσον αφορά τα υλικά και τον τρόπο της κατασκευής τους, τη λειτουργικότητά τους, τον ρόλο που έπαιξαν στην εποχή τους, οι ερμηνείες όμως, που δίνονται από τους αρχαιολόγους ή άλλους ειδικούς επιστήμονες σχετικά με αυτά και με την κοινωνία που τα δημιούργησε αποτελούν έμμεσο υλικό πληροφόρησης για την Ιστορία. Το ίδιο ισχύει για ιδιωτικά έγγραφα, επιστολές και κυρίως για κείμενα, που γράφτηκαν για άλλους πρακτικούς σκοπούς, τα οποία είναι έμμεση πηγή πληροφόρησης της Ιστορίας, σε σχέση με την εποχή τους, εντούτοις αποτελούν άμεση πηγή, όσον αφορά τον τρόπο γραφής, τη συγγραφική σκέψη, ακόμα τις ιδέες, τις νοοτροπίες, τις ιδεολογίες της εποχής που γράφτηκαν. Είναι προφανές ότι κάθε πηγή πληροφόρησης μπορεί να αξιοποιηθεί κατά περίπτωση ως άμεση ή έμμεση, ανάλογα με το είδος των πληροφοριών που παρέχει και το αντικείμενο της έρευνας του ιστορικού.

Το γνωστικό αντικείμενο και η σχολική πρακτική

Πέρα από τις θεωρητικές γνώσεις υπάρχει και η σχολική τάξη και η διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας. Πώς η διδασκαλία θα γίνει πιο αποτελεσματική, χωρίς να υπονομεύεται το επιστημονικό κύρος του μαθήματος;

Πριν από πενήντα περίπου χρόνια στη Δυτική Ευρώπη άρχισαν να διατυπώνονται νέες θεωρίες διδακτικής και να εφαρμόζονται σημαντικές αλλαγές στη διδασκαλία του μαθήματος, οι οποίες

προσδιορίστηκαν με τον όρο *Νέα Ιστορία* (New History).

Η Νέα Ιστορία σε ό,τι αφορά τη διδασκαλία του μαθήματος: α) δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη διαδικασία της μάθησης παρά στο περιεχόμενο, β) δέχεται ότι το περιεχόμενο το προσδιορίζουν οι εκπαιδευτικοί στόχοι και οι σχετικές δεξιότητες που πρέπει να αναπτύξουν οι μαθητές και γ) πρεσβεύει ότι οι ιστορικές γνώσεις και οι δεξιότητες αποκτώνται με τη διερευνητική μέθοδο.

Έτσι, το ενδιαφέρον της διδασκαλίας επικεντρώνεται στην κριτική επεξεργασία των πηγών και στη μεθοδολογία της αξιοποίησής τους από τους μαθητές. Είναι προφανές ότι οι μαθητές ως εκκολαπτόμενοι ερευνητές πρέπει να αποκτήσουν γνώσεις και δεξιότητες αξιοποίησης του σχολικού εγχειριδίου και του περιεχομένου του, ανάμεσα στο οποίο πρωταρχικό ρόλο παίζει ποικίλο πληροφοριακό υλικό, όπως χάρτες, πίνακες, εικόνες και κυρίως διαφόρων κατηγοριών πηγές¹⁷. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι νέες θεωρίες στην εφαρμογή τους, παρουσιάζουν ένα βασικό μειονέκτημα, που γίνεται αντιληπτό πλέον στη σχολική τάξη και αφορά το επίπεδο των ιστορικών γνώσεων των μαθητών. *Ό,τι κερδίσαμε σε μεθοδολογία, το χάσαμε σε γνώσεις*. Δεν είναι δυνατό να εφαρμόσεις ερευνητές μεθόδους εν κενώ, δηλαδή να επιζητείς την αξιοποίηση των πηγών από τους μαθητές, όταν απουσιάζουν οι βασικές ιστορικές γνώσεις.

Η σχολική ιστοριογραφία επηρεάστηκε, αν και με αρκετή καθυστέρηση στην πατρίδα μας, από τις σύγχρονες ιστοριογραφικές τάσεις. Είναι πλέον στις μεθόδους της *πλουραλιστική* και *εκλεκτιστική* στις πρακτικές της, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα προγράμματα σπουδών αλλά και τα σχολικά εγχειρίδια.

Ο τρόπος διδασκαλίας και η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται αφενός από τους σκοπούς, γενικούς και ειδικούς, που καλείται να υπηρετήσει ο διδάσκων και αφετέρου από τις μεθόδους που θα εφαρμόσει για την επίτευξη των σκοπών αυτών. Από την εφαρμογή των διδακτικών μεθόδων και την επίτευξη των στόχων οι μαθητές κατανοούν ότι η Ιστορία δεν είναι ένα μάθημα μόνο παροχής στείων πληροφοριών του παρελθόντος, συνειδητοποιούν ότι η Ιστορία είναι επιστήμη και ότι έχει τις δικές της μεθόδους προσέγγισης και αξιοποίησης της γνώσης.

Η ποικιλία των μεθόδων και των τεχνικών που χρησιμοποιεί για την προσέγγιση του παρελθόντος, όπως είναι η αξιοποίηση των πηγών, η «ανάγνωση» και η ερμηνεία εικόνων, η αφήγηση, η ανάλυση, η σύνθεση και η σύγκριση ιστορικών φαινομένων, η εφαρμογή των μέσων της μουσειοπαιδαγωγικής¹⁸, οι μέθοδοι και οι γνώσεις της αρχαιολογίας, η μελέτη στατιστικών πινάκων, η διαθεματική προσέγγιση ιστορικών ζητημάτων κ.ά., επιτρέπει στον διδάσκοντα την επιλογή ενός συνδυασμού μεθόδων βάσει των οποίων θα υπηρετήσει τους στόχους που θέτει, κάθε φορά, το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο. Η επιλογή των μεθόδων διδασκαλίας δεν εξαρτάται μόνο από την επίτευξη των στόχων, αλλά και από άλλους παράγοντες, όπως η υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου, οι γνώσεις και οι διδακτικές δεξιότητες του διδάσκοντα, το επίπεδο -κοινωνικό,

¹⁷ Σκούρος Γρ. (1991) 11-14

¹⁸ Δάλκος Γ.(2000)· Νάκου Ειρ. (2001)

μορφωτικό, κυρίως μαθησιακό- των μαθητών, το ωρολόγιο πρόγραμμα, αλλά και κυρίως το σχολικό εγχειρίδιο.

Η αποτελεσματικότητα του σχολικού εγχειριδίου δεν εξαρτάται μόνο από το περιεχόμενο των ιστορικών γνώσεων, που παρέχει, αλλά και από το σύνολο των παραθεμάτων, την εικονογράφηση¹⁹, τις ασκήσεις ή τις δραστηριότητες, που περιέχει. Ειδικότερα, τα παραθέματα είναι αποσπάσματα πηγών που σχετίζονται με το γνωστικό αντικείμενο και λειτουργούν ως ιστορικές πηγές. Παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για κάποιο γεγονός ή δίνουν γι' αυτό διαφορετική ερμηνεία. Σκοπός τους δεν είναι η επικύρωση των απόψεων που ο συγγραφέας του εγχειριδίου προβάλλει, αλλά η αξιοποίησή τους από τον μαθητή. Με τη μελέτη των παραθεμάτων επιτυγχάνονται τα ακόλουθα: διευκολύνεται η εστίαση του ενδιαφέροντος σε ορισμένα σημεία, αναπτύσσεται η ικανότητα περιγραφής και ανάλυσης γεγονότων ή φαινομένων, εξοικειώνονται οι μαθητές με την έρευνα, επίσης, συνειδητοποιούν ότι η ιστορία είναι επιστήμη που έχει τις δικές της μεθόδους, βελτιώνεται η κριτική ικανότητά τους μέσω της σύγκρισης αλληλοσυγκρουόμενων απόψεων και της εξαγωγής συμπερασμάτων.

Η προσέγγιση των ιστορικών πηγών ως παιδαγωγική μέθοδος και επιδίωξη

Η αξιοποίηση των πηγών αποτελεί ενδιαφέρουσα και δημιουργική διαδικασία που μεταβάλλει τον μαθητή σε ερευνητή. Πώς, όμως, ο καθηγητής θα οδηγήσει τους μαθητές του στην αξιοποίηση των πηγών των σχολικών εγχειριδίων ή στην επιλογή άλλων κατάλληλων αποσπασμάτων από διαφορετικές πηγές και τέλος στην αποτελεσματικότερη επεξεργασία τους;

Πριν την προσέγγιση των πηγών, θεωρούμε αναγκαίο και προαπαιτούμενο τον προβληματισμό των μαθητών σχετικά με τα επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των πηγών της ιστορίας, που αναφέραμε εν συντομία παραπάνω.

Η προσέγγιση των πηγών θα μπορούσε να επιχειρηθεί σε τέσσερα στάδια: την *εξωκειμενική*, την *κειμενική*, τη *διακειμενική* και τη *σύνθεση κειμένου*.

Πρώτο στάδιο είναι η *εξωκειμενική προσέγγιση*, δηλαδή η επιλογή πληροφοριών πέρα από το περιεχόμενο της πηγής. Απαραίτητες είναι οι πληροφορίες που αφορούν στην προέλευση της πηγής και στον δημιουργό της. Ο μαθητής τοποθετεί μέσω αυτής της διερεύνησης την πηγή στο πλαίσιο του χρόνου και του χώρου, απαντά στο πότε και στο πού. Κρίνεται απαραίτητο να γνωρίζει πληροφορίες για τον δημιουργό-συντάκτη της πηγής αλλά και για τις συνθήκες της δημιουργίας της, ώστε να κατανοήσει ορθότερα το περιεχόμενό της και να είναι ασφαλέστερα τα συμπεράσματα του. Δέον να απαντηθούν ερωτήσεις όπως: ποιος τη δημιούργησε; γιατί τη δημιούργησε; ποιους στόχους υπηρετεί η συγγραφή ή η δημιουργία της πηγής; ποιες συνθήκες, κοινωνικές, πολιτιστικές ή άλλες, συνέβαλαν στη δημιουργία της και επηρέασαν τον δημιουργό της; Από τις απαντήσεις

¹⁹ Δάλκος (1990)· Δάλκος (2000) 94-98· Αγγελάκος Κ., Κόκκινος Γ. επιμ. (2004) 71-79

είναι σε θέση να αξιολογήσει και να κατηγοριοποιήσει την πηγή, και κατά συνέπεια να γνωρίζει πόσο αξιόπιστες είναι οι παρεχόμενες από αυτήν πληροφορίες. Η εξωκειμενική προσέγγιση των πηγών, ενώ είναι απαραίτητη στην ιστορική έρευνα, σήμερα δεν αποτελεί κριτήριο αξιολόγησης των μαθητών.

Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει την *κειμενική προσέγγιση*. Πρόκειται για την επεξεργασία του περιεχομένου της πηγής. Ο μαθητής πρέπει να διακρίνει στα κείμενα μελέτης, το αφηγηματικό μέρος από την επιχειρηματολογία, την αντικειμενική περιγραφή από τις μυθοπλαστικές αφηγήσεις, τις προσωπικές απόψεις του συγγραφέα από τα τεκμηριωμένα συμπεράσματα, τις αιτίες από τα αποτελέσματα. Τέλος, θα επιλέξει τις κατάλληλες πληροφορίες, δηλαδή όσες ανταποκρίνονται στο θέμα που έχει να επεξεργαστεί. Πρέπει επίσης να λάβει υπόψη του ότι οι ερμηνείες που θα δώσει πρέπει να τεκμηριώνονται με αποδεικτικά στοιχεία της εποχής που συνετέθη η πηγή και όχι με σημερινά δεδομένα και σύγχρονες αντιλήψεις. Εάν τα φαινόμενα του παρελθόντος ερμηνευτούν με σημερινά κριτήρια, τότε υπάρχει ο φόβος να προκύψουν ιστορικά σφάλματα, ιστορικοί αναχρονισμοί. Για παράδειγμα, η δουλεία στην αρχαία Αθήνα πρέπει να εξηγηθεί ως θεσμός της συγκεκριμένης κοινωνίας. Οι αντιλήψεις για τη δουλεία μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο, όπως μεταβάλλονται οι αντιλήψεις για όλα τα θέματα (βλ. για παράδειγμα το περιεχόμενο των όρων: βάρβαροι, ιμπεριαλισμός, αστική τάξη, έποικοι κ.ά.).

Κατ' αναλογία, ο μαθητής πρέπει να έχει την ευχέρεια της «ανάγνωσης» εικόνων, πινάκων ή χαρτών, δηλαδή να μπορεί να περιγράψει και να ερμηνεύσει τις πληροφορίες που το εικαστικό υλικό του παρέχει. Τις περισσότερες φορές οι εικόνες λειτουργούν ως τεκμήρια της αφήγησης. Οι μαθητές επισημαίνουν τη διαλεκτική σχέση της εικόνας με το πληροφοριακό υλικό του βιβλίου και συμπληρώνουν έτσι τις γνώσεις. Σε αυτή την περίπτωση χρειάζεται μεγαλύτερη εξοικείωση των μαθητών με την προσέγγιση έργων τέχνης ή φωτογραφιών, στις οποίες απαθανατίζονται γεγονότα ή στιγμιότυπα της δράσης προσώπων²⁰.

Τρίτο στάδιο αποτελεί η *διακειμενική προσέγγιση*. Τόσο ο τρόπος αξιολόγησης²¹, όσο και οι σκοποί του μαθήματος αναφέρονται σε κριτική επεξεργασία των πηγών, σε συγκριτική μελέτη και συσχέτισμό των παρεχόμενων πληροφοριών τους. Πρόκειται προφανώς για σύνθετη εργασία στην οποία ασκούνται οι μαθητές, αφού προσεγγίζουν συγκριτικά περισσότερες της μιας πηγές. Μέσω της διακειμενικής προσέγγισης επιδιώκουμε την παράλληλη άσκηση των μαθητών σε περισσότερες της μιας πηγές, στις οποίες πρέπει να εντοπίσουν τα κοινά σημεία ή τις διαφορές τους. Μορφή διακειμενικής προσέγγισης αποτελεί και ο συνδυασμός των γνώσεων του σχολικού εγχειριδίου με τις πληροφορίες των παραθεμάτων. Αυτός ο τρόπος επεξεργασίας των πηγών είναι ο πλέον

²⁰ βλ. παρ. σημ. 18

²¹ Για το Γυμνάσιο Π.Δ. 319/2000, Φ.261 Α' /27.11.00· Για το Λύκειο ΦΕΚ 5 Ιουλίου 2019, ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Αρ. Φύλλου 2881· ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ Αριθμ. 107268/Δ2. Τροποποίηση της 71388/Δ2/08-05-2019 Υπουργικής Απόφασης (Β' 1674) ως προς τον χαρακτηρισμό, τους κλάδους και τον τρόπο εξέτασης των διδασκόμενων μαθημάτων.

συνήθης, βάσει του οποίου γίνεται η αξιολόγηση των μαθητών στις πανελλήνιες εξετάσεις.

Τέταρτο και τελευταίο στάδιο αποτελεί η *σύνθεση κειμένου* εν είδει δοκιμίου. Τελευταία φάση της επεξεργασίας των πηγών είναι η παραγωγή ενός νέου κειμένου-απάντησης. Από αυτή τη φάση κρίνεται συνολικά η επιτυχία ή μη των προσπαθειών του μαθητή. Από το κείμενο που θα παραγάγει διαφαίνονται οι γνώσεις του, η κριτική ικανότητά του στην επιλογή των απαραίτητων, στην αφαίρεση των περιττών και στη σύνθεσή τους. Ακόμα, στην τελική φάση αξιολογείται και η ικανότητα χειρισμού της ελληνικής γλώσσας. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Ιστορία είναι και γλωσσικό μάθημα. Το παραγόμενο κείμενο πρέπει να το διακρίνει η ακρίβεια και η σαφήνεια, που διακρίνει τη γλώσσα του δοκιμίου, δηλαδή υπακούει σε εντολές της γραμματικής και του συντακτικού ενός επιστημονικού λόγου.

Η προτεινόμενη διδακτική πορεία καθιστά την προσέγγιση των πηγών παιδαγωγική και συγχρόνως ερευνητική μέθοδο, η οποία υπηρετεί πρωτίστως τη βασική επιδίωξη του μαθήματος της ιστορίας: *ο μαθητής να σκέφτεται «ιστορικά»*. Και σκέφτομαι «ιστορικά» σημαίνει: διαμορφώνω ιστορική σκέψη και αναπτύσσω ιστορική συνείδηση, δηλαδή κατανοώ το παρελθόν μέσα από τα κατάλοιπά του, στην ολότητά του και ως συνέχεια. Το αξιοποιώ για να κατανοήσω το παρόν, γίνομαι έτσι υπεύθυνος και ενεργός πολίτης.

Μελέτη περίπτωσης: Η Συνθήκη της Λωζάννης: η ανταλλαγή των πληθυσμών

Το θεωρητικό πλαίσιο θα έχει αποτέλεσμα εάν έχουμε την ευκαιρία να το αξιοποιήσουμε στην προσέγγιση ενός θέματος μέσω της επεξεργασίας ποικίλων πηγών. Μελέτη περίπτωσης θα αποτελέσει η προσέγγιση της ενότητας: «Η Σύμβαση της Λωζάννης και η ανταλλαγή των πληθυσμών».

Σκοπός είναι οι μαθητές να αναγνωρίσουν το είδος και την κατηγορία κάθε πηγής, ώστε να την αξιολογήσουν και στη συνέχεια να αξιοποιήσουν κατάλληλα το περιεχόμενο των πληροφοριών που παρέχει σχετικά με το αιτούμενο θέμα, την ανταλλαγή των πληθυσμών (Σύμβαση της Λωζάννης). Τα αποσπάσματα που ακολουθούν προέρχονται από διαφορετικά είδη και κατηγορίες πηγών – πρωτογενείς και δευτερογενείς, άμεσες και έμμεσες, όπως δημόσια έγγραφα (αναφορές, επιστολές, όροι Συνθήκης), ψήφισμα, προσωπικές μαρτυρίες, άρθρα εφημερίδων και περιοδικών, ιστοριογραφικά κείμενα, χάρτες, φωτογραφίες κ.ά – βάσει της διάκρισης που προηγήθηκε. Το θέμα τους εστιάζεται στην Υποχρεωτική Ανταλλαγή των Πληθυσμών, που περιελάμβανε η Σύμβαση της Λωζάννης (30 Ιανουαρίου 1923) και εντάχθηκε στη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923). Σχετικά με το θέμα οι μαθητές πρέπει να αξιοποιήσουν και τις πληροφορίες του σχολικού εγχειριδίου (σ. 149-152)

Υπόμνηση: Αξιολόγηση σημαίνει ότι οι μαθητές θα αναζητήσουν τις συνθήκες της δημιουργίας

των πηγών και τους σκοπούς που υπηρέτησε η δημιουργία τους. Κατόπιν, θα ακολουθήσει η διερεύνηση του περιεχομένου τους και η μεταξύ τους σύγκριση.

Παραθέματα

(1). (Ο Ελευθέριος Βενιζέλος) στις 13 Οκτωβρίου, με εισήγησή του στον Νάνσεν (πρόεδρο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως των προσφύγων) έδινε νέα διάσταση κυρίως πολιτική, στο προσφυγικό ζήτημα. Αφού υπογράμμισε την ανάγκη διεθνούς αρωγής προς την Ελλάδα, ανίκανη –μετά από μια εξαντλητική πολεμική προσπάθεια δέκα ετών– να περιθάλπει ένα και πλέον εκατομμύριο προσφύγων, κατέληγε:

«Ο υπουργός των Εσωτερικών της κυβερνήσεως της Άγκυρας δήλωσε, πριν από 15 ημέρες, ότι οι Τούρκοι έχουν αποφασίσει να μην ανεχθούν πλέον την παρουσία Ελλήνων στα οθωμανικά εδάφη· θα προτείνει λοιπόν στην προσεχή συνδιάσκεψη την υποχρεωτική προσφυγή στην ανταλλαγή των πληθυσμών, ελληνικού και τουρκικού. Η προσέγγιση του χειμώνα θα καταστήσει την επίλυση του προβλήματος της κατοικίας των προσφύγων δυσχερότερη ακόμη και από εκείνη του ανεφοδιασμού τους. Λαμβάνω το θάρρος να σας παρακαλέσω επίμονα να προβήτε στη λήψη κάθε αναγκαίου μέτρου προκειμένου να επιτευχθεί η έναρξη της μετακινήσεως των πληθυσμών πριν από την υπογραφή της ειρήνης. Λαμβάνοντας υπόψη ότι 350.000 περίπου Τούρκοι ευρίσκονται τη στιγμή αυτή στην Ελλάδα και ότι θα ήταν δυνατό να κατανεμηθούν στα οικήματα και τις γαίες που εγκαταλείφθηκαν από τους χριστιανούς της Μικράς Ασίας ή που τείνουν ήδη να εγκαταλειφθούν από τους χριστιανούς της Θράκης, θα ήταν δυνατόν να εξασφαλιστούν με τον τρόπο αυτό οικήματα για έναν αριθμό ανάλογο Ελλήνων προσφύγων...».

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Ελληνικά γράμματα, 1999², 103-104

(2). Στο κρίσιμο σχετικό ερώτημα, διατυπωμένο στις 15 Οκτωβρίου από τον τότε Έλληνα υπουργό των Εξωτερικών, Ευθύμιο Κανελλόπουλο, ο Βενιζέλος αντέτεινε κατηγορηματικά:

«Νομίζω ότι η κυβέρνησις θα διέπραττεν έγκλημα αν απέτρεπε πληθυσμούς Ανατολικής Θράκης θέλοντας να μεταναστεύσουν. Βεβαίως αν ήτο δυνατόν να ασφαλισθή ζωή και περιουσία αυτών μέχρι συνομολογήσεως ειρήνης θα ευρισκόμεθα εις καλλιτέραν θέσιν όπως διαπραγματευθώμεν ανταλλαγήν πληθυσμών κατά διάσκεψιν. Αλλ' είναι απολύτως βέβαιον ότι, αιρομένου μετά 30 ημέρας παντός συμμαχικού ελέγχου επί τουρκικής διοικήσεως Θράκης, Τούρκοι θα διαρπάσουν κινητάς περιουσίας ομογενών και θα εκδιώξουν αυτούς γυμνητεύοντας και αθλίους. [...] Διά τούτο είναι ανάγκη να διευκολύνωμεν εκ παντός τρόπου ομογενείς ν' απέλθουν αποκομίζοντες κινητήν περιουσίαν των πριν απέλθη στρατός. Μη πλανάσθε. Ανατολική Θράκη εχάθη οριστικώς δι' Ελληνισμόν. Τούρκοι δεν θ' ανεχθούν παρουσίαν πυκνών ξενικών πληθυσμών εις πρόθυρα πρωτευούσης των...».

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, Ελληνικά γράμματα, 1999², 103-104

(3). Συνολικά, γύρω στο 1.500.000 πρόσφυγες ήρθαν στην Ελλάδα με την καταστροφή. Προέρχονταν από τη Σμύρνη και από τις άλλες παράλιες πόλεις της δυτικής ακτής, που οι ακρογιαλιές της είχαν γεμίσει από απελπισμένους ανθρώπους. Αυτό ήταν το πρώτο κύμα. Γρήγορα προστέθηκε ένας χείμαρρος προσφύγων από την Ανατολική Θράκη, όπου η σκιά της καταστροφής της Μικράς Ασίας έπεφτε πάνω στις ελληνικές κοινότητες.

Μετά την ανακωχή στα Μουδανιά, σ' όλη τη Θράκη ένα πρωτόγονο συλλογικό ένστικτο πανικού προειδοποίησε τους Έλληνες ότι έπρεπε να φύγουν αμέσως. Έρχονταν από την ενδοχώρα οδοιπορώντας στους λασπωμένους δρόμους που οδηγούσαν στη θάλασσα. Ήδη από τις 4/17 Οκτωβρίου, μια εβδομάδα μετά την ανακωχή, έβλεπες ολόκληρα χωριά δίχως έναν χριστιανό. Ήταν τέτοιος ο πανικός, ώστε άνθρωποι πετούσαν από τα κάρα τα πολύτιμά τους πράγματα για να διατηρήσουν τα τρόφιμά τους. Γυναίκες έγκυες πεζοπορούσαν πλάι στα βόδια, μέσα στη λάσπη, για να μη βαρύνουν τα κάρα. Μικρά παιδιά ακολουθούσαν με τον ασταθή τους βηματισμό τα κάρα μέχρι που έπεφταν κάτω από την κούραση.

M. L. Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μτφρ. Λ. Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, 551

(4). Οι πιο ριζικοί όροι που συμφωνήθηκαν στη Λωζάννη αφορούσαν τις μειονότητες. Μια συμφωνία ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, στις 17/30 Ιανουαρίου 1923, έλυσε με καινοφανή τρόπο τα προβλήματα που είχαν προκύψει. Το άρθρο 1 ορίζει:

Από της 1ης Μαΐου 1923 θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων ελληνικού ορθοδόξου θρησκειύματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων μουσουλμανικού θρησκειύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία, ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ της αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως.

Η λέξη που είχε σημασία εδώ ήταν το «υποχρεωτική». Μόνον οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης εξαιρέθηκαν από αυτόν τον όρο. Κανείς δεν επιθυμούσε να χρεωθεί την ιδέα της εισαγωγής μιας υποχρεωτικής ανταλλαγής, κάτι τόσο απεχθές για τις φιλελεύθερες αντιλήψεις. Αλλά το μέτρο αυτό έλυσε το προαιώνιο πρόβλημα των μειονοτήτων με μια μονοκοντυλιά, αν και κόστιζε πολύ πόνο, και τη διάλυση σε οικογένειες και ανθρώπινες ζωές».

M.L. Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μτφρ. Λ. Κάσδαγλη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, 577-578

(5). Δεύτερο καίριο πλήγμα κατά του προσφυγικού κόσμου στάθηκε η οριστικοποίηση και θεσμοποίηση των τετελεσμένων γεγονότων του ξεριζωμού με το μέθοδο της Ανταλλαγής των πληθυσμών. Η

Σύμβαση της Λωζάννης της 30ης Ιανουαρίου 1923 θεωρήθηκε από τη μεγάλη μάζα των προσφύγων κείμενο αμαρτωλό που αφαίρεσε από τους ανταλλαξιμους το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα της κυριότητας και – το σπουδαιότερο – την ελπίδα να επανεγκατασταθούν στην πατρική γη, αφού κατά τη Σύμβαση κανείς ανταλλάξιμος δεν θα είχε το δικαίωμα να επανέλθει στη χώρα της καταγωγής του χωρίς την άδεια των κυβερνήσεων Τουρκίας και Ελλάδας αντιστοίχως. [...] Στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, οι περισσότερες αντιπροσωπείες δεν edίστασαν να καταδικάσουν το προτεινόμενο μέτρο της Ανταλλαγής. Και αυτός ο Τούρκος πρώτος αντιπρόσωπος Ισμέτ πασάς, μετέπειτα Ισμέτ Ινονού, ένιωσε την ανάγκη να αρνηθεί την πατρότητα της υποχρεωτικής Ανταλλαγής· ισχυρίστηκε πως εντύπωσή του ήταν ότι η ελληνική αντιπροσωπεία ήταν εκείνη που πρότεινε και υποστήριξε τη συμβατική καθιέρωση αυτού του συστήματος. Την αντίθεση του διεθνούς τύπου στο σύστημα της Ανταλλαγής πρόβαλε με ιδιαίτερη γλαφυρότητα ο Άγγλος Υπουργός των Εξωτερικών και αντιπρόσωπος του Ηνωμένου Βασιλείου στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης λόρδος Κιέρζον (Curzon). Αρκεί, τόνισε, να διεξέλθει κανείς τον τύπο για να αντιληφθεί την έκταση αυτού του αισθήματος δυσαρέσκειας που ακολούθησε την απόφαση του αναγκαστικού και αμοιβαίου ξεριζωμού. Γεώργιος Τενεκίδης, «Πρόλογος» στο *Η Εξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τ. Α', Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980, κ'

(6). Το κορύφωμα της αντίθεσης κατά της υποχρεωτικής Ανταλλαγής, δηλαδή του οριστικού εκπατρισμού της μικρασιατικής και θρακικής ομογένειας, εκφράζεται σε ψήφισμα που εγκρίθηκε από τον προσφυγικό λαό των Αθηνών στην Ομόνοια, σε πάνδημο συλλαλητήριο της 8(21) / 1 / 1923(*): «Οι πρόσφυγες Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Ευξείνου Πόντου [...] θεωρούν ότι η Ανταλλαγή των ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας που ανέρχονται σε ένα εκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες απέναντι σε τριακόσιες χιλιάδες μουσουλμάνους της Ελλάδας [...] πλήττει καίρια την παγκόσμια συνείδηση και την παγκόσμια ηθική [...] ότι είναι αντίθετη προς τα ιερότερα δικαιώματα του ανθρώπου, της ελευθερίας και ιδιοκτησίας· ότι το σύστημα της Ανταλλαγής αποτελεί νέα κι κεκαλυμμένη μορφή αναγκαστικού εκπατρισμού και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης που κανένα κράτος δεν έχει το δικαίωμα να θέσει σε εφαρμογή παρά τη θέληση των πληθυσμών. Ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικρασίας, αυτόχθονες από πανάρχαιους χρόνους στη γη που κατοικούσαν και πάνω στην οποία τα δικαιώματά τους είναι αναπαλλοτρίωτα και απαράγραπτα, δεν μετανάστευσαν με τη θέλησή τους αλλά εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους αντιμετωπίζοντας το φάσμα της σφαγής. [...] Οι αλύτρωτοι Έλληνες συναγμένοι εδώ και σε άλλες πόλεις και νησιά της Ελλάδας αποφασίζουν και ψηφίζουν ομόφωνα να αξιώσουν τη δυνατότητα να παλιννοστήσουν στις πατρίδες τους κάτω από ουσιαστικές συνθήκες εγγύησης που θα καταστήσουν αυτήν την παλιννόστηση πραγματοποιήσιμη [...]. Σε αντίθετης περίπτωση καταγγέλλουν την αδικία που τους γίνεται, σαν μια προσβολή δίχως προηγούμενο κατά της ανθρωπότητας και του πολιτισμού».

(*) Το αρχικό κείμενο του ψηφίσματος διατυπώθηκε στα γαλλικά για να σταλεί στο εξωτερικό, βασικά

στον Ελευθέριο Βενιζέλο, αρχηγό της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στις άλλες Αντιπροσωπείες στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης αλλά και στο διεθνή τύπο, όπου εξασφαλίστηκε ευρύτατη δημοσιότητα.

Γεώργιος Τενεκίδης, «Πρόλογος» στο *Η Εξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τ. Α', Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980, κ-κβ

(7). Μια μέρα ήρθε στο Γκέλβερι Επιτροπή, από την Ελλάδα, όπως έλεγαν. Πήγαν μαζί τους και οι δικοί μας, για να κουβεντιάσουν για την Ανταλλαγή. [...] Οι άνθρωποι της Επιτροπής ήρθαν και μας έγραψαν τα ονόματα και τις περιουσίες μας. Μας είπαν πως θα γίνει Ανταλλαγή, θα πάμε στην Ελλάδα. Μας σύστησαν να μην φοβόμαστε. Να πουλήσουμε ό,τι μπορούμε από την κινητή μας περιουσία, και τα υπόλοιπα να τα πάρουμε μαζί μας. Μας είπαν πως, αν υπάρχουν στο χωριό μας τουρκεμένοι, μπορούνε, αν θέλουν, να φύγουν κι αυτοί για την Ελλάδα.

Γ. Μουρέλος (επιμ.), *Η Εξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. Β', Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1982, 9

(8). Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η ιστορία δεν έχει παρουσιάσει προηγούμενο τόσο ασυνήθιστης συνθήκης. Ποτέ άλλοτε μέσα στη μακραίωνη ιστορία των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμών δεν είδαμε 2.000.000 ανθρώπους -και σίγουρα όχι λιγότερους από 3.000.000 εάν εφαρμοζόταν πλήρως ο όρος της αναδρομικής ανταλλαγής- να ξεριζώνονται και να εγκαθίστανται αλλού με μια μονοκοντυλιά. Ακόμα και αν θεωρούνταν εθελούσια μετοικεσία και όχι αναγκαστική ανταλλαγή, πάλι η πληθυσμιακή αυτή μετακίνηση δεν θα είχε προηγούμενο μέσα στην ιστορία των μεταναστεύσεων. [...]

Η Συνθήκη της Λοζάνης επικυρώθηκε τον Ιούλιο του 1923. Δύο μήνες αργότερα, χωρίς ο επίσημος μηχανισμός να έχει ακόμα λειτουργήσει και κάτω από συνθήκες νέκρωσης της γεωργικής παραγωγής, εν αναμονή της ανταλλαγής, οι κυβερνήσεις των δύο ενδιαφερόμενων χωρών υποδέχτηκαν θερμά τις πρωτοβουλίες της Αμερικής. Στη διάρκεια της εβδομάδας μεταξύ 15 και 21 Οκτωβρίου, υπό την εποπτεία επιτροπών που αποτελούνταν από Έλληνες και Τούρκους αξιωματούχους μαζί με άλλους λειτουργούς της επιτροπής Near East Relief, που ενεργούσαν ως ουδέτερα μέλη, 8000 μουσουλμάνοι μεταφέρθηκαν από τη Μυτιλήνη στο Αϊβαλί, απέναντι, στις ακτές της Μικράς Ασίας. Ανταλλάχθηκαν με ισάριθμους Έλληνες, που μεταφέρθηκαν με ελληνικά πλοία από τη Σαμφούντα στη Θεσσαλονίκη. [...]

Όσοι πίστευαν στην παραδοσιακή ελληνοφοβία τουρκοφοβία θα εκπλήσσονταν βλέποντας τους Έλληνες της Μυτιλήνης να δίνουν αποχαιρετιστήρια γεύματα προς τιμήν των αναχωρούντων γειτόνων τους και να τους συνοδεύουν λίγο αργότερα στην προκυμαία, όπου χριστιανοί και μωαμεθανοί που μια ζωή όργωναν πλάι πλάι ή κάπου κάπου έπαιζαν τάβλι στα καφενεία του χωριού τώρα φιλιούνταν και αποχωρίζονταν μα δάκρυα στα μάτια. Ύστερα, αφού κάθονταν για λίγο πάνω στις στοιβαγμένες αποσκευές, μα τα κοπάδια των ζώων τριγύρω, τις γυναίκες να κλαίνε, τα παιδιά να χαϊδεύουν τα κατοικίδια ζώα, τους παππούδες με τις γκριζές γενειάδες όλο αξιοπρέπεια, όπως τα

έθιμά τους ορίζουν, οι μουσουλμάνοι της Μυτιλήνης ξεκινούσαν για την άγνωστη Τουρκία. [...]

Η επιτροπή συνέχισε να παίζει το ρόλο του κηδεμόνα, του οδηγού, του διευθυντή, του πιστωτή -ανταλλάσσοντας πιστωτικά σημειώματα με αγροτικές προμήθειες, άλλοτε χρηματοδοτώντας κάποια νέα εμπορική επιχείρηση και έχοντας πάντα ως στόχο της την εγκατάσταση και τη μόνιμη επανένταξη των προσφύγων- έως ότου έκλεισαν όλοι οι ανοιχτοί λογαριασμοί μεταξύ των δύο κυβερνήσεων, μερικών εκατομμυρίων προσφύγων και της ίδιας της επιτροπής, έως ότου τα κατάστιχα της ανταλλαγής έκλεισαν οριστικά.

Melville Chater, *Η Ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας-Τουρκίας. Η τραγωδία της μεγαλύτερης μετακίνησης πληθυσμών στην ιστορία* (Συλλεκτικό τεύχος. Αναδημοσίευση από το τεύχος Νοεμβρίου 1925), *National Geographic Magazine*, Washington 1925, 38-47

(9). Μεγάλο μέρος των συζητήσεων στη Λωζάννη κατέλαβε το νομιμότητας και της ηθικής του υποχρεωτικού χαρακτήρα της ανταλλαγής των πληθυσμών. Καθώς όλοι οι εκπρόσωποι καταδίκασαν έντονα την αρχή της υποχρεωτικής ανταλλαγής, την οποία έβρισκαν απεχθή αλλά παρ' όλα αυτά υπέγραψαν, όλοι αρνούνταν την πατρότητά της. Ο ένας κατηγορούσε τον άλλον για την αρχική σύλληψη της ιδέας της υποχρεωτικής μετακίνησης, με τον Βενιζέλο και τον Νάνσεν να δέχονται τις περισσότερες κατηγορίες. Ο ισχυρισμός αυτός διαψεύστηκε από τον Βενιζέλο, ο οποίος δήλωσε ότι η Ελλάδα ήταν έτοιμη να εγκαταλείψει την ιδέα της ανταλλαγής, αν η Τουρκία επέτρεπε στους αποδιωγμένους πρόσφυγες να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Δεν δόθηκε καμία απάντηση σχετικά, ούτε από τον Ισμέτ ούτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις, πράγμα που σήμαινε ότι η απόφαση ήταν αμετάκλητη. Ο Νάνσεν κατηγορήσε τις συμμετέχουσες Δυνάμεις ότι προωθούσαν την ανταλλαγή, αφού οι ύπατοι αρμοστές τους στην Κωνσταντινούπολη τον είχαν καλέσει να κινηθεί προς την κατεύθυνση της υποχρεωτικής ανταλλαγής... Εν συντομία, ο Βενιζέλος και ο Νάνσεν συμφώνησαν με την πρόταση της Τουρκίας και των συμμετεχουσών Δυνάμεων για υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών κυρίως λόγω των τουρκικών ενεργειών και δηλώσεων, οι οποίες απέκλειαν οποιαδήποτε εναλλακτική λύση.

Χαράλαμπος Ψωμιάδης, *Ο Φρίντγκιορ Νάνσεν και το ελληνικό προσφυγικό πρόβλημα 1922-1924*, μτφρ. Γιώργος Γιαννακόπουλος, Αναστασία Λερίου, Κέντρο Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα 2011, 141-142

Συνημμένα ακόμα πέντε παραθέματα:

(10), (11), (12): Άρθρα από την «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» (25 Ιουλίου 1923)

(13). Φωτογραφία: Πρόχειρη εγκατάσταση προσφύγων

(14). Χάρτης: Μικρασιατικό Μέτωπο

Βιβλιογραφία (Ενδεικτική για την κάλυψη του θέματος)

Θεωρία της Ιστορίας

- Αρώνη-Τσίγλη Κ., *Ιστορικές Σχολές και μέθοδοι. Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, Παπαζήση, Αθήνα 2008
- Βαζιούλιν Β. Α., *Η λογική της Ιστορίας: Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, μετ. Δ. Πατέλης, Ελληνικά Γράμματα 2004
- Bloch M., *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του Ιστορικού*, μετ. Κ. Γαγανάκης, Εναλλακτικές εκδόσεις/Δοκίμια 2, Αθήνα 1994
- Braudel F., *Γραμματική των πολιτισμών*, μετ. Α. Αλεξάκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001
- Γαζή Έ., *Περί Μεταμοντερνισμού και Ιστοριογραφίας*, Ο Πολίτης, τ.107 (Ιανουάριος 2003), Αθήνα, 18-21
- Cannadine D. (επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;*, μετ. Κ. Αθανασίου, νήσος, Αθήνα 2007
- Canfora L., *Η θάλασσα της Ιστορίας: Πρώτο μάθημα αρχαίας ελληνικής ιστορίας*, μετ. Χ. Αλεξανδρίδης, Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Carr E. H., *Τι είναι Ιστορία. Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και το ρόλο του ιστορικού*, μετ. Α. Παππός, Γνώση, Αθήνα 1999
- Δημαράς Κ. Θ. & Σβορώνος Ν., *Η μέθοδος της ιστορίας: Ιστοριογραφικά και αυτόβιογραφικά σχόλια*, Άγρα, Αθήνα 1995
- Encyclopédie de la Pléiade, *Ιστορία και μέθοδοί της*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1981
- Α΄. Γενικά προβλήματα, μετ. Ε. Στεφανάκη
- Β΄1. *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών: Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες. Εικονιστικές μαρτυρίες*, μετ. Σ. Συμεωνίδης
- Β΄2. *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών: Παραδοσιακές βοηθητικές επιστήμες. Γραπτές μαρτυρίες*, μετ. Ε. Στεφανάκη
- Β΄3. *Μεθοδική αναζήτηση των μαρτυριών: Πρόσφατα μέσα διάδοσης, ηχογραφημένες μαρτυρίες, σύγχρονοι προσανατολισμοί*, μετ. Ε. Στεφανάκη
- Γ΄. Διατήρηση και παρουσίαση των μαρτυριών, μετ. Π. Αναστόπουλος
- Δ΄. Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση, μετ. Χ. Παπάζογλου
- Παράρτημα. *Χρονολογικοί πίνακες*, μετ. Κ. Μιτσοτάκη
- Ferro M., *Η Ιστορία υπό επιτήρηση*, μετ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Σκόπελος 1999
- Gadamer H.-G., *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, μετ. Α. Ζέρβας, Ίνδικτος, Αθήνα 1998
- Plumb J.H., *Ο θάνατος του παρελθόντος*, μετ. Α. Κιουπκιολής, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007
- Goff J.Le, Nora P., *Το έργο της Ιστορίας*, μετ. Κ. Μιτσοτάκη, Ν. Σαββάτης, τ. Α,Β,Γ, Ράππα, Αθήνα 1975

- Goff J.Le, *Ιστορία και μνήμη*, μετ. Ε. Γαζή, Νεφέλη, Αθήνα 1998
- Hobsbawm E., *Για την Ιστορία*, μετ. Π. Ματάλας, Θεμέλιο, Αθήνα 1998
- Θεοτοκάς Ν., *Μεταμοντερνισμός και Ιστοριογραφία: Περί αλήθειας και αληθειών στην ιστορία*, Ο Πολίτης, τ.106 (Δεκέμβριος 2002), Αθήνα, 24-35
- Iggers G., *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*, μετ. Π. Ματάλας, Νεφέλη, Αθήνα 1999
- Jameson F., *Το Μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, μετ. Γ. Βάρσος, Νεφέλη, Αθήνα 1999
- Jenkins K., *Επαναθεώρηση της Ιστορίας*, μετ. Ν. Σταματάκης, Παπαζήσης, Αθήνα 2004
- Καραγιαννόπουλος Ι., *Εισαγωγή στην επιστήμη της Ιστορίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989
- Καστοριάδης Κ., *Είμαστε υπεύθυνοι για την Ιστορία μας*, μετ. Τ. Παπαδοπούλου, Πόλις, Αθήνα 2001
- Κόκκινος Γ., *Από την Ιστορία στις Ιστορίες*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1998
- Λιάκος Α., *Μεταμοντερνισμός, Ιστοριογραφία και Αριστερά*, Ο Πολίτης, τ. 107 (Ιανουάριος), Αθήνα 2003,12-17
- Λιάκος Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία ;*, Πόλις, Αθήνα 2007
- Lyotard J.-F., *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1988
- Momigliano A., *Τα κλασικά θεμέλια της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετ. Σ. Κατσουλάκος, Μ. Κοκολάκης, Πατάκης, Αθήνα 2006
- Noiriel G., *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία;*, μετ. Μ. Κορασίδου, Gutenberg, Αθήνα 2005
- North D. C., *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, μετ. Α. Αλεξιάδη, Κριτική, Αθήνα 2000
- Schaff A., *Ιστορία και αλήθεια*, μετ. Δ. Δαούλα, Ράππα, Αθήνα 1981
- Σεφεριάδης Σ. Ι., *Στις διαδρομές της Ιστοριογραφίας. Κριτική επισκόπηση από το πρίσμα της κοινωνικής επιστήμης*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014
- Thuillier G., Tulard J., *Οι Ιστορικές Σχολές*, μετ. Κ. Καψαμπέλη, Que sais-je?, Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993
- Topolski J., *Προβλήματα Ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, μετ. Μ. Μαραγκού, Γ. Μαραγκός, Θεμέλιο, Αθήνα 1983
- Vidal-Naquet P., *Αγώνας μου, η Ιστορία*, μετ. Σ. Διονυσοπούλου, Ολκός, Αθήνα 2006
- Walsh W. H., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ.Φ. Βώρος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982
- Διδακτική της Ιστορίας
- Αβδελά Ε., *Ιστορία και σχολείο, νήσος*, Αθήνα 1998
- Αγγελάκος Κ., Κόκκινος Γ. (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & Η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004

- Αντωνιάδης Λ., *Η διδακτική της Ιστορίας*, Πατάκη, Αθήνα 1995
- Βαγιανός Γ., *Η διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα*, Έλλην, Αθήνα 1995
- Βώρος Φ. Κ., *Τρόποι σπουδής και διδασκαλίας της Ιστορίας*, Παπαδήμα, Αθήνα 1988
- Γιαννόπουλος Γ., *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της Ιστορίας*, Βιβλιογονία, Αθήνα 1997
- Δάλκος Γ., *Η χρήση της εικόνας στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Τα Εκπαιδευτικά, τ. 18-19, 1990
- Δάλκος Γ., *Σχολείο και μουσείο*, Καστανιώτη, Αθήνα 2000
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Γρηγόρη, Αθήνα 1988
- Ζαβραδινού Μ., Μπακούρος Β. (επιμ.), *Οι ιστορικές πηγές ως διδακτέα ύλη στο Ενιαίο Λύκειο* (Ημερίδα), Ιωνίδειος Σχολή-Ενιαίο Πειραματικό Λύκειο-Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Έσοπτρον, Αθήνα 2004
- Husbands Ch., *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας: Γλώσσα, ιδέες και νοήματα*, μετ. Α. Λυκούργος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Κυρκίνη Α., *Η εξέλιξη της ιστοριογραφίας και η επίδρασή της στη σχολική πράξη*, Νέα Παιδεία, τ. 89, Αθήνα 1999
- Μαστραπάς Α., *Η Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου και οι πηγές της*, Πατάκης, Αθήνα 2003
- Μονιότ Η., *Η διδακτική της Ιστορίας*, μετ. Ε. Κάννερ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002
- Νάκου Ειρ., *Τα παιδιά και η Ιστορία: Ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000
- Νάκου Ειρ., *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, νήσος, Αθήνα 2001
- Ξωχέλλης Π., *Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο: Ερευνητική συμβολή στη διδακτική της Ιστορίας*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000
- Πετράτος Π., *Η ιστορία και το μάθημα της Ιστορίας*, Φιλολογική, τ. 60, 1997
- Π.Ε.Φ. – Σεμινάριο 3, *Ιστορία*, Αθήνα 1984
- Π.Ε.Φ. – Σεμινάριο 9, *Το μάθημα της Ιστορίας στην Α/βάθμια και Β/βάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα 1988
- Π.Ε.Φ. – Σεμινάριο 17, *Εθνική συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα 1994
- Π.Ε.Φ. – Σεμινάριο 21, *Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας*, Γρηγόρη, Αθήνα 1999
- Σκούρος Τρ., *Η Νέα Ιστορία: Η σύγχρονη αντίληψη για τη διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Λεμεσός 1991

(Επιμέλεια βιβλιογραφίας: Α. Μαστραπάς)